

تسکین و موسیقی شعر

(مقایسه تسکین یا سخته عروضی در غزل‌های انوری و خاقانی)

دکتر محمد امیر مشهدی

عضو هیأت علمی دانشگاه سیستان و بلوچستان

چکیده

وزن شعر فارسی بر پایه نظم بخشها یا هجاهاست. هرگاه شاعر به جای دو هجای کوتاه، یک هجای بلند بیاورد، از اختیار تسکین یا سخته بهره گرفته است. سخته نیز در آغاز مصراع، در همه جای مصراع، بکار می رود. سخته، بویژه در وسط مصراع در تغییر آهنگ شعر، بسیار مؤثر است. در این پژوهش به اثبات رسیده که میزان سخته عروضی وسط مصراع در غزل‌های خاقانی نسبت به غزل‌های انوری، پنج برابر است، زیرا:

۱. زبان غزل‌های انوری، ساده تر است و بیشتر از وزنهای کوتاه بهره گرفته است؛ در حالی که زبان غزل‌های خاقانی، سنگینتر است و بیشتر از وزنهای متوسط، بلند و متناوب الارکان سود جسته است؛

۲. انوری در زندگی، روحیه ای شادتر از خاقانی داشته است؛

۳. تخلص (لقب شاعری) خاقانی و لزوم ذکر آن در پایان غزل نیز یکی از عوامل کثرت سخته در غزل‌های اوست.

کلید واژه: هجای کوتاه و بلند، تسکین (سخته) عروضی، غزل، انوری، خاقانی.

مقدمه

این مقاله به بررسی تسکینهای (سکته‌های) به کار رفته در وسط مصراع - که موجب سنگینی وزن می‌شود - در غزل‌های خاقانی و انوری می‌پردازد؛ بنابراین سکته‌های آخر مصراها مورد نظر نیست؛ زیرا اولاً گوش شنونده یا خواننده، سنگینی آنها را احساس نمی‌کند؛ ثانیاً سکته‌های آخر مصراع در تغییر موسیقی شعر چندان نقش مهمی ندارد، که شعر را از روانی به سنگینی، و از شادی و طرب به غمگینی بکشاند.

برای حصول به این هدف، دقیقاً تک تک ابیات غزل‌های این دو شاعر، بررسی شده است. نکته دیگر علت برگزیدن خاقانی و انوری، از میان شاعران هم زمانی آنهاست، زیرا هر دو در نیمه دوم قرن ششم، ولی از لحاظ جغرافیایی در دو محیط جداگانه و دور از هم زندگی می‌کرده‌اند. البته در صدد نیستیم که یکی از این دو شاعر بزرگ و گراندتر نیمه دوم قرن ششم را بر دیگری ترجیح دهیم؛ زیرا هم خاقانی و هم انوری، هر کدام به نوعی در رشد و تکامل غزل فارسی نقش بسزایی داشته‌اند.

انوری در آسان ساختن غزل و نزدیک کردن آن به نحوه گفتار عامه مردم، نقش مهمی داشته و سرمشق سعدی در قرن بعد بوده است و خاقانی با به کارگیری وزنهای متناوب الارکان و متوسط، به رشد موسیقی و وزن غزل فارسی و از جهت دیگر با به کارگیری مضامین عارفانه در غزل به رشد و نیکو شدن معنایی غزل فارسی یاری رسانده است. لازم است در آغاز، توضیحاتی در مورد اختیار شاعری تسکین (سکته)، جایگاه آن در مصراع و نقش آن در موسیقی شعر ذکر شود:

اختیار شاعری تسکین (سکته، ابدال یا تبدیل)

عروضیان معاصر در این مورد اتفاق نظر دارند که :

«آوردن یک هجای بلند، به جای دو هجای کوتاه»، تسکین یا سکته عروضی نام دارد، و آن را یکی از اختیارات شاعری می‌شمارند. عروضیان قدیم به این موضوع کمتر توجه و دقت کرده‌اند. نخستین کسی که این اختیار را یادآور شده، خواجه نصیرالدین توسی است و در بخش مثنیات بحر رمل آورده:

عروض مخبون یا مشعّث و ضرب مشعّث، مثالش:

به دو رخ ماه تمامی، به دو زلفک چو عبیری به دو لب شکر و قندی، به دو چشمک بادامی
و این وزن را استحقاق آن نیست که وزنی مفرد کنند؛ چه مسکن وزن اوّل است.

(خواجه نصیر، ۱۳۶۹: ص ۹۴)

وی در جاهای دیگر معیارالشعار نیز به این اختیار یادآور شده است. در سایر کتب عروض قدیم چنین نکته‌ای یافت نمی‌شود. بنابراین همه عروضیان معاصر در این زمینه آگاهانه، یا ناآگاهانه، وامدار خواجه نصیرالدین طوسی هستند.

جهت اختصار فقط به ذکر نظر دکتر خانلری اکتفا می‌شود، وی اختیار تسکین یا سکتته را یکی از قواعد تبدیل شمرده، می‌نویسد: «تبدیل عبارت است از قراردادن هجای کوتاه به جای هجای بلند یا به عکس، به طریقی که کمیت وزن اصلی تغییر نپذیرد. با توجه به اینکه هر هجای کوتاه، مساوی نصف هجای بلند است، می‌توان یک هجای بلند به جای دو هجای کوتاه و یا دو کوتاه به جای یک بلند قرار داد.

تبدیل در همه اوزان جایز و بسیار شایع است. تبدیل دو هجای کوتاه متوالی به یک بلند در اثنای هر وزنی چون دو هجای کوتاه در پی یکدیگر واقع شوند جایز است به جای آن دو، یک هجای بلند قرار داد.» (خانلری، ۱۳۶۷: ص ۲۶۸)

دیگر عروضیان معاصر (فرزاد، شمیسا، نجفی، وحیدیان و...) این اختیار را تقریباً با همین تعریف آورده‌اند. و متذکر شده‌اند که عکس این اختیار هیچ وقت اتفاق نمی‌افتد؛ یعنی شاعر نمی‌تواند به جای یک هجای بلند، دو هجای کوتاه بیاورد.

اختلافات عروض فارسی و عربی

شعر و عروض فارسی ناهماهنگیهای وزنی را مثل شعر و عروض عربی دارا نیست. به بیان دیگر، شاعر آزاد نیست که زحافات یک رکن را به جای همدیگر به کار گیرد. آنچه در شعر شاعران فارسی زبان از آغاز تاکنون مجاز دانسته شده، اختیارات محدودی است از جمله: سکتته، قلب و... در کتاب شناخت شعر، نظر استاد همایی چنین آمده است:

«به نظر این حقیر . . . در فارسی مابین اجزای بیت اعم از ضروب و اعاریض و صدر و حشو، اختلاف و تغییر روا نیست برخلاف اشعار عربی.» (شاه حسینی، ۱۳۶۸: ص ۱۳۸)

یکی دیگر از معاصران نیز چنین نظر دارند:

«از جمله موارد اختلاف میان عروض فارسی و عربی، ناهماهنگیهای وزنی است میان ارکان مختلف یک بیت، آن چنان ناهماهنگیهایی که زبان فارسی آنها را برنمی تابد، ولی زبان عرب به دلیل خشونت و سایر خصوصیات زبانی دیگر آنها را پذیرفته است . . .» (فشارکی، ۱۳۵۶: ص ۴۰۶)

جایگاه تسکین (سکته) عروضی در مصراع

همه عروضیان معاصر معتقدند که این اختیار در همه جای مصراع اتفاق می افتد جز در آغاز مصراع، طبیعتاً جا را برای آن در آخر مصراع می دانند که گوش آن را احساس نمی کند و در موسیقی شعر، تفاوتی ایجاد نمی کند.

در صورتی که اختیار سکته در محل اتصال ارکان (افاعیل عروضی) باشد در شعر سکته سنگین ایجاد می کند.

تسکین عروضی و موسیقی شعر

همانطور که ذکر شد اگر سکته عروضی در آخر مصراع باشد گوش شنونده آن را احساس نمی کند و در موسیقی شعر، تفاوت ایجاد نمی کند، ولی اگر در وسط مصراع اتفاق بیفتد - که اتفاقاً مورد بحث ما نیز همین سکته هاست - موسیقی شعر را متفاوت می کند و آن را از روانی به سنگینی، و از وزن شاد و طرب انگیز به وزن غمناک مبدل می سازد؛ چنانکه دکتر وحیدیان می نویسد:

«این اختیار در وزن تغییر پدید نمی آورد اما کیفیت موسیقی آن را تغییر نمی دهد. شاعر با بکارگیری از این اختیار می تواند در شعر خود، تغییر محتوایی به وجود بیاورد، آهنگ را سنگین و مناسب اندوه نماید و مضمون شاد را غمناک نماید و از نظر عاطفی به شعر خود اعتلا بخشد.» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۲: ص ۶۹)

بیشترین کاربرد تسکین

دکتر خانلری و دیگر عروضیان معاصر متفقند که از اواخر قرن هفتم به بعد (پس از سعدی)، تسکین عروضی شعر، در وسط مصراع کمتر به کار می‌رود.

علل وجود تسکین (سکته) بیشتر در غزلهای خاقانی نسبت به غزلهای انوری

دلایل عدیده‌ای را می‌توان برشمرد که چرا تسکین عروضی در غزلهای خاقانی نسبت به غزلهای انوری بیشتر به کار رفته است. از جمله:

۱. تعداد غزلهای خاقانی ۳۳۹ غزل است که جمع ابیات آنها ۲۷۴۲ بیت خواهد بود. تعداد غزلهای انوری ۳۲۲ غزل است که جمع ابیات آنها ۲۱۷۱ بیت می‌شود، لذا تعداد ابیات در غزلهای خاقانی ۵۷۱ بیت از تعداد ابیات غزلهای انوری بیشتر است، که از لحاظ درصدی، ۲۶/۳۰ درصد خواهد شد. البته این تعداد ابیات بیشتر، در غزلهای خاقانی نسبت به غزلهای انوری، به تنهایی پنج برابر بودن تسکینهای غزل او را، بطور کامل توجیه نمی‌کند؛ زیرا جمع تسکینهای عروضی در غزلهای خاقانی ۲۷۳ مورد و جمع تسکینها در غزلهای انوری ۵۵ مورد است. (جدول شماره «۱»)

۲. روشن است که هرچه تسکینهای وسط مصراع بیشتر باشد از هجاهای کوتاه، کاسته می‌شود و به هجاهای بلند افزوده می‌گردد؛ بنابراین شعر آرامتر و غمگینتر می‌شود. از آنجا که نوع زندگی فردی و اجتماعی خاقانی و انوری، مانند هر شاعر دیگر، در موسیقی شعر آنها مؤثر بوده است، پس زندگی عارفانه همراه با زهد و پرهیزگاری و سختیهای جامعه و زندان در شکل‌گیری روح غمگین خاقانی، نقش بسزایی داشته است.

از طرف دیگر، انوری بیشتر به مدح توجه داشته و با دربار و درباریان زمان خویش معاشر بوده، و همچنین عشق زمینی وی در ایجاد روحیه شاد او بی‌تأثیر نبوده است؛ لذا می‌بینیم که تسکین در شعر انوری نسبت به خاقانی کمتر است. نگارنده با سنجش قصاید انوری و خاقانی نیز به این تفاوت آشکار رسیده است.

۳. تعداد و نوع وزنهای به کار رفته در غزلهای دو شاعر در این مورد بسیار مؤثر است: الف) تعداد وزنهایی که در آنها تسکین به کار رفته در غزلهای خاقانی، (۱۴) وزن و در غزلهای انوری (۱۰) وزن است. (جدول شماره «۱»)

ب) هرچه شاعر از وزنهای کوتاه بیشتر بهره بگیرد امکان وقوع تسکین در شعر او کمتر خواهد بود. وزنهای کوتاه، در غزلهای خاقانی، (۶) وزن و در غزلهای انوری (۹) وزن است. (جدول شماره ۲)

ج) تعداد وزنهای متوسط خفیف و ثقیل به کار در غزلهای خاقانی (۱۰) وزن است که در (۷) وزن، احتمال وقوع تسکین وجود دارد. در حالیکه در غزلهای انوری (۷) وزن است که در (۵) وزن، احتمال وقوع تسکین هست. (جدول شماره ۳)

د) تعداد وزنهای بلند خفیف و ثقیل به کاررفته در غزلهای خاقانی (۶) وزن است که در (۳) وزن، احتمال وقوع تسکین می باشد. حال آنکه تعداد این وزنها در غزلهای انوری (۳) وزن است که فقط در یک وزن امکان وقوع تسکین وجود دارد. (جدول شماره ۴)

ه) وزنهای متناوب الارکان، در غزلهای خاقانی (۸) وزن است که در (۶) وزن ممکن است سخته بیاید؛ در صورتی که تعداد این وزنها در غزلهای انوری (۴) وزن است که در (۳) وزن این احتمال وجود دارد. (جدول شماره ۵)

۴. دلیل دیگر، واژه «خاقانی» است که تخلص یا لقب شعری شاعر نامیده می شود. این واژه در ایجاد زمینه برای وقوع سخته در شعر او مؤثر بوده است. بویژه آنکه شاعر در ۹۱/۴۴ درصد غزلهای خود تخلص دارد. در حالت عادی واژه خاقانی دارای سه هجای بلند است (بر وزن مفعولن). حال آنکه تخلص انوری بر وزن فاعلن است و ۳۶ درصد غزلهای او نیز دارای تخلص است.

از جمله سخته های غزلهای خاقانی ۴۷ مورد در جای تخلص شاعر است که ۱۷/۲۱ درصد سخته ها را شامل می شود. خاقانی، با توجه به محدودیت وزن و لقب شعری خویش، از دو مورد تخلص کردن حقایقی که بگذریم، ناچار شده در غزلی، افضل و در غزلی دیگر خاقانی تخلص نماید.

جدول شماره (۱)

تسکین عروضی در غزل‌های خاقانی و انوری

شماره	نام وزن	خاقانی			انوری		
		رتبه از نظر میزان سخته	بسامد	درصد	رتبه از نظر میزان سخته	بسامد	درصد
۱	مفعولُ مفاعِلن فعولن (مفاعیلُ) هزج مسدّس اخرب مقبوض یا مقصور	۱	۵۲	۱۹/۰۴	۱	۱۸	۳۲/۷۲
۲	مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلاتن مضارع مثنی اخرب مکفوف صحیح عروض و ضرب	۲	۴۸	۱۷/۵۸	۶	۱	۱/۸۱
۳	مفعولُ مفاعِلین مفعولُ مفاعیلین هزج مثنی اخرب	۳	۴۶	۱۶/۸۴	—	—	—
۴	مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعِلن (فاعِلانُ) مضارع مثنی اخرب مکفوف محذوف یا مقصور	۴	۳۳	۱۲/۰۸	۶	۱	۱/۸۱
۵	مفعولُ مفاعِلین مفاعِلین هزج مسدّس اخرب مقبوض صحیح عروض و ضرب	۵	۲۲	۸/۰۵	۲	۱۵	۲۷/۲۷
۶	مفتعلن فاعِلن (فاعِلان) مفتعلن فاعِلن (فاعِلان)	۶	۱۷	۶/۲۲	—	—	—

						منسرح مَثْمَن مطوی مکشوف یا موقوف	
۷	۷/۲۷	۴	۴	۶/۲۲	۱۷	۶	مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن (مفاعیلُ) هزج مَثْمَن مطوی مکفوف محذوف یا مقصور
۸	۱۸/۱۸	۱۰	۳	۴/۷۶	۱۳	۷	مفاعِلن فعلاتن مفاعِلن فَعْلَن (فَعْلَانُ...) مجتث مَثْمَن مخبون محذوف یا مقصور...
۹	۳/۶۳	۲	۵	۳/۶۶	۱۰	۸	فعلاتن فعلاتن فعلاتن فَعْلَن (فَعْلَانُ...) رمل مَثْمَن مخبون محذوف یا مقصور ...
۱۰	۳/۶۳	۲	۵	۱/۸۳	۵	۹	مفتعلن فاعلاتُ مفتعلن فع (فاع) منسرح مَثْمَن مطوی منحور یا مجدوع
۱۱	۱/۸۱	۱	۶	۱/۴۶	۴	۱۰	فعلاتن فعلاتن فَعْلَن (فَعْلَانُ...) رمل مسدس مخبون محذوف یا مقصور...
۱۲	-	-	-	۱/۰۹	۳	۱۱	مفاعِلن فعلاتن //مفاعِلن فعلاتن مجتث مَثْمَن مخبون
۱۳	-	-	-	٪/۷۳	۲	۱۲	مفتعلن مفتعلن مفتعلن

						مفتعلن رجز مَثْمَن مطوی	
-	-	-	۳۶٪	۱	۱۳	مفتعلن مفاعِلن // مفتعلن مفاعِلن رجز مَثْمَن مطوی مخبون	۱۴
۱/۸۱	۱	۶	-	-	-	مفتعلن مفتعلن فاعِلن (فاعِلانْ) سریع مسدّس مطوی مکشوف یا موقوف	۱۵
۹۹/۹۴	۵۵		۹۹/۹۲	۲۷۳		جمع	

جدول شماره (۲)

اوزان کوتاه در غزلهای خاقانی و انوری

۱۷

فصلنامه پژوهشهای ادبی، شماره ۹ و ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۸۴

شماره	نام وزن	خاقانی			انوری		
		رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد	رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد
۱	مفعولُ مفاعِلن فعولن (مفاعیلْ) هزج مسدّس اخرب مقبوض محذوف یا مقصور	۲	۳۲	۹/۴۳	۴	۲۷	۸/۳۷
۲	فاعِلاتِن مفاعِلن فَعِلْن (فَعِلانْ ...) خفیف مسدّس مخبون محذوف یا مقصور ...	۳	۲۵	۷/۳۷	۱	۶۰	۱۸/۶۳
۳	فاعِلاتِن فاعِلاتِن فاعِلن (فاعِلانْ)	۴	۲۳	۶/۷۸	۲	۵۱	۱۵/۸۳

						رمل مسدس محذوف یا مقصور	
۱۱/۸۰	۳۸	۳	۶/۴۸	۲۲	۵	مفاعیلن مفاعیلن فعولن (مفاعیلن) هزج مسدس محذوف یا مقصور	۴
۱/۲۴	۴	۱۳	۳/۸۳	۱۳	۹	فعلاتن فعلاتن فعْلَن (فعْلان و ...) رمل مسدس مخبون محذوف یا مقصور ...	۵
۸/۰۷	۲۶	۵	۳/۵۳	۱۲	۱۰	مفعولُ مفاعیلن مفاعیلن هزج مسدس اخرب مقبوض صحیح عروض و ضرب	۶
۶۲/۰	۲	۱۴	-	-	-	فعولن فعولن فعولن فعْل (فعول) مقارب مثنی محذوف یا مقصور	۷
۳۱/۰	۱	۱۵	-	-	-	فعلاتن فعلاتن فعْل	۸
۲/۴۸	۸	۱۰	-	-	-	مفتعلن مفتعلن فاعلن (فاعلان) سریع مسدس مطوی مکشوف یا موقوف	۹
۶۷/۳۹	۲۱۷		۳۷/۴۶	۱۲۷		جمع	

جدول شماره (۳)

وزنهای متوسط خفیف و ثقیل در غزلهای خاقانی و انوری

شماره	نام وزن	خاقانی			انوری		
		رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد	رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد
۱	مفاعِلن فَعْلَاتن مفاعِلن فَعْلنُ (فَعْلانُ و ...) مَجْثَثْ مَثْمَنْ مَخْبُونْ محذوف یا مقصور و ...	۱۰	۱۲	۳/۵۳	۱۲	۵	۱/۵۵
۲	فَعْلَاتن فَعْلَاتن فَعْلَاتن فَعْلنُ (فَعْلانُ و ...) رَمْلْ مَثْمَنْ مَخْبُونْ محذوف یا مقصور و ...	۱۵	۳	۰/۸۸	۹	۹	۲/۷۹
۳	مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعِلن (فاعِلانُ) مضارع مَثْمَنْ اخرب مکفوف محذوف یا مقصور	۱	۴۳	۱۲/۶۸	۶	۲۳	۷/۱۴
۴	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعِلن (فاعِلانُ) رَمْلْ مَثْمَنْ محذوف یا مقصور	۴	۲۳	۶/۷۸	۱۱	۷	۲/۱۷
۵	مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن (مفاعیلُ) هزج مَثْمَنْ اخرب مکفوف محذوف یا مقصور	۶	۱۸	۵/۳۰	۸	۱۲	۳/۷۲

۶	مفتعلن فاعلات مفتعلن فع (فاع) منسرح مثن مطوی منحور یا مجدوع	۱۲	۱۰	۲/۹۴	۱۱	۷	۲/۱۷
۷	فعولن فعولن فعولن فعولن مقارب مثن سالم	۱۳	۵	۱/۴۷	۱۱	۷	۲/۱۷
۸	فَعَلَاتُ فاعلاتن فَعَلَاتُ فاعِلن (فاعِلن) رمل مثن مشکول محذوف یا مقصور	۱۷	۱	۲۹/۱	-	-	-
۹	مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن (مفاعیلُ) هزج مثن مکفوف محذوف یا مقصور	۱۷	۱	۲۹/۱	-	-	-
۱۰	مفاعیلُ فاعلات مفاعیلُ فاعِلن (فاعِلن) مضارع مثن مکفوف محذوف یا مقصور	۱۷	۱	۲۹/۱	-	-	-
جمع			۱۱۷	۳۴/۵۱		۷۰	۲۱/۷۳

حدول شماره (۴)

وزنهای بلند ثقیل و خفیف در غزلهای خاقانی و انوری

شماره	نام وزن	خاقانی			انوری		
		رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد	رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد
۱	مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن	۱۱	۱۱	۳/۲۴	۱۴	۲	۶۲/۱

						رجز مَثْمَن سالم	
۲/۴۸	۸	۱۰	۲/۹۴	۱۰	۱۲	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن هزج مَثْمَن سالم	۲
۱/۵۵	۵	۱۲	۱/۴۷	۵	۱۳	مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلاتن مضارع مَثْمَن اخرب مکفوف صحیح و عروض و ضرب	۳
-	-	-	۱/۱۸	۴	۱۴	مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلن هزج مَثْمَن اخرب مکفوف صحیح عروض و ضرب	۴
-	-	-	۰/۲۹	۱	۱۷	مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن رجز مَثْمَن مطوی	۵
-	-	-	۰/۲۹	۱	۱۷	مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن رجز مَثْمَن مخبون	۶
۴/۶۵	۱۵		۹/۴۳	۳۲		جمع	

جدول شماره (۵)

وزنهای متناوب الارکان در غزلهای خاقانی و انوری

شماره	نام وزن	خاقانی			انوری		
		رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد	رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد
۱	مفتعلن فاعلن (فاعلان)	۷	۱۷	۵/۰۱	۱۵	۱	۳۱/۰۳

						// مفتعلن فاعلن (فاعلان) منسرح مثنی مطوی مکشوف یا موقوف	
۴/۰۳	۱۳	۷	۴/۷۲	۱۶	۸	مفعول فاعلاتن // مفعول فاعلاتن مضارع مثنی اخرب	۲
۱/۵۵	۵	۱۲	۳/۵۴	۱۲	۱۰	مفعول مفاعیلن // مفعول مفاعیلن هزج مثنی اخرب	۳
-	-	-	۲/۹۴	۱۰	۱۲	مفتعلن مفاعیلن // مفتعلن مفاعیلن رجز مثنی مطوی مخبون	۴
-	-	-	۱/۱۸	۴	۱۴	فَعَلَاتُ فاعلاتن // فَعَلَاتُ فاعلاتن رمل مثنی مشکول	۵
%/۳۱	۱	۱۵	%/۵۹	۲	۱۶	مفاعیلن فعلاتن // مفاعیلن فعلاتن مجتث مثنی مخبون	۶
-	-	-	%/۲۹	۱	۱۷	مستفعلن فَعْلُن // مستفعلن فَعْلُن بسیط مثنی مخبون	۷
-	-	-	%/۲۹	۱	۱۷	فعلاتن مفاعیلن // فعلاتن مفاعیلن غریب (جدید) مثنی مخبون	۸
۶/۲۱	۲۰		۱۸/۵۸	۶۳		جمع	

جدول شماره (۶)

پنج وزن پر کاربرد در غزلهای انوری

شماره	نام وزن	رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد
۱	فاعلاتن مفاعِلن فَعِلن (فَعِلانٌ و...) خفیف مسدس مخبون محذوف یا مقصور و ...	۱	۶۰	۱۸/۶۳
۲	فاعلاتن فاعلاتن فاعِلن (فاعِلانٌ) رمل مسدس محذوف یا مقصور	۲	۵۱	۱۵/۸۳
۳	مفاعیلن مفاعیلن فعولن (مفاعیلٌ) هزج مسدس محذوف یا مقصور	۳	۳۸	۱۱/۸۰
۴	مفعولٌ مفاعِلن فعولن (مفاعیلٌ) هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف یا مقصور	۴	۲۷	۸/۳۸
۵	مفعولٌ مفاعِلن مفاعیلن هزج مسدس اخرب مقبوض صحیح عروض و ضرب	۵	۲۶	۸/۰۷
جمع			۲۰۲	۶۲/۷۱

جدول شماره (۷)

پنج وزن پر کاربرد در غزلهای خاقانی

شماره	نام وزن	رتبه در کل غزلها	بسامد	درصد
۱	مفعولٌ فاعلاتن مفاعیلٌ فاعِلن (فاعِلانٌ) مضارع مثنی اخرب مکفوف محذوف یا مقصور	۱	۴۳	۱۲/۶۸

۹/۴۳	۳۲	۲	مفعولُ مفاعِلن فعولن (مفاعیلُ) هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف یا مقصور	۲
۷/۳۷	۲۵	۳	فاعلاتن مفاعِلن فَعْلُن (فَعْلَانُ و ...) خفیف مسدس مخبون محذوف یا مقصور و ...	۳
۶/۷۸	۲۳	۴	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن (فاعِلانُ) رمل مثنی محذوف یا مقصور	۴
۶/۷۸	۲۳	۴	قاعاتن فاعلاتن فاعلن (فاعِلانُ) رمل مسدس محذوف یا مقصور	۵
۴۳/۰۴	۱۴۶		جمع	

برای پرهیز از اطالة کلام، فقط به شش مثال از تسکینهای واقع شده در وسط مصراع در غزلهای این دو شاعر بسنده می‌کنیم:

۱. وزن : مفعولُ مفاعِلن فعولن یا مفاعیلُ

انوری: ترسان ترسان به طنز گفتم آن مایه حسن و دلبری را
(غزل ۷، بیت ۸)

مفعولن فاعلن فعولن مفعولُ مفاعِلن فعولن
خاقانی: نقش الحجر است بر دلت جور کس یا رب بردل این نویسد
(صفحه ۵۶۳ ب ۱۴)

مفعولُ مفاعِلن مفاعیلُ مفعولن فاعلن فعولن
قدما مفعولن را اخرم و فاعلن را اشتر می‌نامیدند که در دو بیت قبل، نتیجه وقوع تسکین در دو رکن مفعولُ مفاعِلن است.

۲. وزن : مفعولُ مفاعِلن مفاعِلین

(بحر هزج مسدس اخرب مقبوض صحیح عروض و ضرب)

انوری: شادم به تو و یقین همی دانم کاین یک شادی هزار غم دارد
(غ ۶۸ ب ۳)

مفعولُ مفاعِلن مفاعِلین مفعولن فاعِلن مفاعِلین
خاقانی: مرد آن باشد که پیش تیغ تو چون آینه جمله رخ سپر گردد
(ص ۵۸۱ ب ۱۷)

مفعولن فاعِلن مفاعِلین مفعولُ مفاعِلن مفاعِلین
در این دو بیت نیز مفعولن (اخرم) و فاعِلن (اشتر)، نتیجه وقوع تسکین است.

۳. وزن : مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعول یا مفاعیلُ

بحر هزج مثنیٰ اخرب مکفوف محذوف یا مقصور

انوری: گر باز دگر باره بینم مگر او را دارم ز سرِ شادی بر فرق سر او را
(غ ۶ ب ۱)

مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن مفعولُ مفاعیلن مفعولُ فعولن
خاقانی :

آنان که چو من بی‌پروا پروانه عشقند جز در حرم جانان پرواز نخواهند
(ص ۵۸۳ ب ۱۱)

مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلُ مفعولُ مفاعیلن مفعولُ مفاعیلُ
۴. وزن: فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعَلُن

بحر رمل مثنیٰ مخبون محذوف
انور: سرِ آن داری کامروز مرا شاد کنی دل مسکین مرا از غمت آزاد کنی
(غ ۳۰۹ ب ۱)

خاقانی: گر مرا پرسی و چیزی به تو آواز دهد آن نه خاقانی باشد، که بود پیرهنم
(ص ۶۴۳ ب ۱۹)

فاعلاتن فَعَلَاتِنِ فَعَلَاتِنِ فَعَلَاتِنِ **مفعولان** فَعْلَانِ فَعْلَانِ فَعْلَانِ
قدما در چنین مواردی [مفعولان] را [تشعیت] می‌نامند، ولی در عروض علمی جدید آن را نتیجه وقوع تسکین در فَعْلَاتِنِ می‌شمارند.

٥. وزن: مفعولُ فاعلاتُ مفاعيلُ فاعلنِ يا فاعلانُ

بحر مضارع مثنیٰ اخبار مکفوف محذوف یا مقصور
 انورزی: مست از درم درآمد دوش آن مه تمام
 در برگرفته چنگ و به کف نهاده جام
 (غ ۱۸۱ ب ۱)

مفعولُ فاعلاتن مفعولُ فاعلانْ مفعولُ فاعلاتُ مفاعيلُ فاعلانْ
خاقانی: با هیچ دوست دست به پیمان نمی‌دهی کارشکستگان را سامان نمی‌دهی
(ص ۶۸۷ ب ۱)

مفعولُ فاعلاتُ مفاعيلُ فاعلنْ مفعولُ فاعلاتنْ مفعولُ فاعلنْ

٦. وزن: مفاعِلن مفاعِلتن مفاعِلن فَعْلُنْ يا فَعْلانُ يا فَعْل لَنْ يا فَعْل لان

بحر مجتث مثنیٰ مخبون محذوف یا مقصور یا اصلم یا اصلم مسبغ
 انوری: چرا اگر به همه عمر ناله‌ای شنوی
 به طعنه‌گویی کار فلان تواند بود
 (غ ۱۳۷ ب ۵)

مفاعِلن مفعولن مفاعِلن فعْلان
خاقاني:

به ره چو پیش تو آییم، ترا سلام کنم
به سرد پاسخ گویی علیک و برگردی
(ص ۶۷۰ ب ۴)

مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلُن مفاعِلن مفعولن مفاعِلن فع لَن
اینجا نیز، مفعولن (تشعیث) نتیجه وقوع تسکین است.

منابع

۱. افشار، ایرج؛ فهرست مقالات فارسی؛ در زمینه تحقیقات ایرانی (شش جلد)، تهران: علمی و فرهنگی، سالهای متفاوت.
۲. انوری، علی بن محمد؛ دیوان؛ به اهتمام محمد تقی مدرس رضوی، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
۳. تجلیل، جلیل؛ عروض؛ چاپ اول، تهران: همراه، ۱۳۶۸.
۴. جامی، نورالدین عبدالرحمان بن احمد، بهارست و رسائل جامی (بخش رساله عروض) مقدمه و تصحیح اعلاخان افصح زاد و... چاپ اول، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۹.
۵. حسنی، حمید؛ موسیقی شعر نیما؛ چاپ اول، کتاب زمان، تهران: ۱۳۷۱.
۶. خاقانی، افضل الدین بدیل؛ دیوان؛ به کوشش ضیاءالدین سجادی، چاپ چهارم، تهران: زوار، ۱۳۷۳.
۷. رازی، شمس قیس رازی؛ المعجم فی معاییر اشعار العجم؛ تصحیح مدرس رضوی، چاپ سوم، تهران: زوار، ۱۳۶۰.
۸. سپنتا، ساسان و محمد فشارکی، در پیرامون اختیارات شاعری؛ وحید، ۱۳، تهران: ۱۳۵۳.
۹. سیفی بخارایی، عروض سیفی و...؛ تصحیح ایچ بلاخمان به اهتمام محمد فشارکی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۲.
۱۰. شاه حسینی، ناصرالدین؛ شناخت شعر؛ چاپ دوم، تهران: هما، ۱۳۶۸.
۱۱. شفیع کدکنی، محمدرضا؛ موسیقی شعر؛ چاپ سوم، تهران: آگاه، ۱۳۷۰.
۱۲. شمیسا، سیروس؛ آشنایی با عروض و قافیه؛ چاپ اول، تهران: فردوس، ۱۳۶۶.
۱۳. _____؛ سیر رباعی در شعر فارسی؛ تهران: آشتیانی، ۱۳۷۳.
۱۴. _____؛ سیر غزل در شعر فارسی، چاپ سوم، تهران: فردوس، ۱۳۷۰.
۱۵. _____؛ فرهنگ عروضی، چاپ دوم، تهران: فردوس و مجید، ۱۳۷۵.
۱۶. _____؛ کلیات سبک‌شناسی؛ چاپ دوم، تهران: فردوس و مجید، ۱۳۷۰.

۱۷. فشارکی، محمد؛ اختلافات عروضی فارسی و عربی؛ جشن نامه مدرس رضوی، تهران: ۱۳۵۶.
۱۸. قرشی، جمال؛ عراضه العروصیین؛ به کوشش محسن ذاکر الحسینی، ضمیمه شماره ۱۳ نامه فرهنگستان، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران: تیر ۱۳۸۲.
۱۹. ماهیار، عباس؛ عروض فارسی؛ چاپ اول، تهران: قطره، ۱۳۷۳.
۲۰. مشهدی، محمدا میر؛ مقایسه تسکین (سکته) عروضی درغزلهای خاقانی وسعدی؛ مجله علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۱، ۲۳، دیماه ۱۳۸۱، ص ۱۳۵ تا ۱۶۰.
۲۱. میر صادقی، میمنت؛ واژه نامه هنر شاعری؛ چاپ دوم، تهران: مهناز، ۱۳۷۶.
۲۲. ناتل خانلری، پرویز؛ وزن شعر فارسی؛ چاپ دوم، تهران: توس، ۱۳۶۷.
۲۳. نجفقلی میرزا (آقا سردار)، ذره نجفی، تصحیح و تعلیق و حواشی حسین آهی، چاپ اول، تهران: فروغی، ۱۳۶۲.
۲۴. نجفی، ابوالحسین؛ اختیارات شاعری؛ جنگ اصفهان، دفتر دهم، تابستان ۱۳۵۲.
۲۵. طوسی، نصیرالدین؛ معیارالاشعار؛ به تصحیح و اهتمام جلیل تجلیل، چاپ اول، تهران: انتشارات جامی و ناهید، ۱۳۶۰، ۱۸۹-۱۴۷.
۲۶. وحیدیان کامیار، تقی؛ بررسی منشأ وزن شعر فارسی؛ چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
۲۷. _____؛ حرفهای تازه در ادب فارسی، چاپ اول، جهاد دانشگاهی اهواز، ۱۳۷۰.
۲۸. _____؛ وزن و قافیه شعر فارسی، چاپ سوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۲.